

PAPER DETAILS

TITLE: Karahanli Dönemi Eserlerinden "Atebetü'l-Hakayik"ın Metindilbilim Ölçütlerine Göre
Değerlendirilmesi

AUTHORS: Ezgi DEMIREL

PAGES: 221-246

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1550754>

Karahanlı Türkçesi Eserlerinden “Atebetü'l-Hakayık”ın Metindilbilim Ölçütlerine Göre Değerlendirilmesi

DR. ÖĞR. ÜYESİ EZGİ DEMİREL*

Öz

İslami dönem Türk Edebiyatı eserleri içinde yer alan “Atebetü'l-Hakayık” Karahanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Eser, ahlaklı olmanın yollarını belli başlıklar altında insanlara öğütlemektedir.

İlk yazılı ürünlerinin verildiği dönemden günümüze kadar Türkçe ile yazılmış birçok edebî eser hem içerdiği dil özellikleri hem de yazınsal nitelikleri bakımından pek çok çalışmada araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

Bu çalışmada ise “Atebetü'l-Hakayık” bir edebî metin olarak içinde barındırdığı özellikler açısından ele alınmıştır. Metindilbilimin sunduğu olanaklarla bir edebî metnin metinsellik ölçütlerini belirleyen bağdaşıklık ve tutarlılık unsurlarıyla irdelenen eserin dil özelliklerinin alt metinde metin çözücüye verdiği ipuçları aktarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle “Atebetü'l-Hakayık”ın metindilbilim açısından sahip olduğu ve sunduğu nitelikler ortaya koyulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Atebetü'l-Hakayık, metindilbilim, bağdaşıklık, tutarlılık, metinsellik.

THE EVALUATION OF “ATEBETÜ'L-HAKAYIK”, ONE OF THE KARAKHANID TURKISH STUDIES, ACCORDING TO THE CRITERIA OF TEXTLIGUISTICS

Abstract

“Atebetü'l-Hakayık”, which is considered within the works of Islamic period Turkish literature, was written in Karakhanid Turkish. The study advises people on ways to be moral under certain headings.

Many literary works, written in Turkish since the period when it gave its first written records, have been examined by researchers in many studies both in terms of grammatical features and literary qualities.

In present study, “Atebetü'l-Hakayık” has been discussed as a literary text in terms of its features. With the possibilities offered by text linguistics, the grammatical features of the referred study, which is examined with the coherence and consistency elements that determine the textuality criteria of a literary text, are attempted to be conveyed to the researchers analyzing the text in the subtext. Thus, the qualities of “Atebetü'l-Hakayık” in terms of textlinguistics were revealed.

Keywords: Atebetü'l-Hakayık, textlinguistics, coherence, cohesion, textuality.

GİRİŞ

Atebetü'l-Hakayık

Eser, Türk-İslam kültür çevresindeki insanların eğitimi için düzenlenmiş başlıca kuralları anlatan bir ahlak kitabıdır ve “Atebetü'l-Hakayık”ın yazarı eserin sonunda kendini *Edib Ahmed* olarak tanıtmaktadır. Eserde okuyucuya sunulan düşüncelerin genellikle ayet ve hadislerle

tanımlandığı görülmektedir. “Atebetü'l-Hakayık”, yazılmış olduğu dönem için son derece anlaşılır bir Türkçe ile kaleme alınmıştır. Eserin birçok nüshasının bulunması bunun önemli bir kanıtıdır (Arat, 2006, s. 5,8).

Eserin adı konusunda araştırmacılar arasında bir ihtilaf olduğu görülmektedir. Eseri, Necib Âsım, “Hibetü'l-hakâyık”; Fuad Köprülü “Aybetü'l-hakâyık” olarak adlandırırken buna “Gaybetü'l-hakâyık” diyenler de olmuştur. Jean Deny ve Reşit Rahmeti Arat ise eserin adını “Atebetü'l-Hakayık” şeklinde okumuştur (Gülensoy, 1991, s. 51).

“Atebetü'l-Hakayık”ın Semerkand, Ayasofya, Topkapı, Uzunköprü nüshalarının yanı sıra eserin dizelerinin bazılarının içinde bulunduğu nüshalar da bulunmaktadır. Eserin son nüshası ise Hollanda’da bulunmuştur. Bu nüsha, Serkan Çakmak tarafından 2019’da yayımlanmıştır. “Atebetü'l-Hakayık”ın dil özellikleri Karahanlı Türkçesini yansıtmaktadır (Çakmak, 2019, s. 28-35).

Metin

Dilbilim alanında yapılan çalışmalar cümleden büyük dilsel birliklerden söz etmektedir. Büyük dilsel birlikler “metin” terimi ile açıklanmış, bu da metindilbilim alanının doğmasını sağlamıştır.

O hâlde metindilbilimle ilgili çalışmalarda kısaca “cümleden büyük birlik” olarak nitelendirilen “metin” sözcüğünün ne olduğu üzerinde durmak gerekmektedir. Metin, sözlük anlamıyla “Bir yazıyı biçim, anlatım ve noktalama özellikleriyle oluşturan kelimelerin bütünü, tekst”¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Aksan ise metnin, “İletişim sırasında gerçekleşen bir sözce ya da dil dışı etkenlerle bağlantılı bir sözceler bütünü” olduğunu söylemektedir (2005: 149). Metin, sonlu sayıda cümlelerin bağdaşık bir şekilde sıralanmasıdır. Ancak özel durumlarda metinlerin bazen tek cümleden hatta tek sözcükten oluştuğu da görülmektedir (Wunderlich çev. Sözer, 1982, s. 207).

Günay, metin sözcüğünün, Latince *textus* (dokuma); *texere* (dokumak) sözcüğüne dayandığını belirtmektedir. Belirli bir iletişim bağlamında bir veya birden fazla kişi aracılığıyla sözlü yahut yazılı bir şekilde ortaya koyulan bir dil sistemi bütünüdür. Metnin, iletişim değeri taşıyan hareketli bir bütün olduğu söylenebilir. Burada ayırt edici ölçüt, iletişim işlevidir. Yani iletişim işlevi olmayan sözlü ya da yazılı ürünler metin niteliği taşımamaktadır. Bu nedenle metni “başı ve sonu ile kapalı bir yapı oluşturan dilsel öğelerin art arda geldiği anlamlı yapı” olarak tanımlamak mümkündür. Cümle ve metin arasındaki ilişkide dikkat edilmesi gereken şey, metnin onu oluşturan cümleler toplamından farklı ve kendine özgü bir bütün olduğu meselesidir. Çünkü metin, cümlelerden değil cümlelerle gerçekleşen anlamlı bir dizgedir. Cümle, dilbilgisinde temel yapı olarak bulunurken; metin, dil dışı unsurlarla anlaşılabilir. Aslında metin sürekli hareket hâlinde olan bir dizgedir. Metin, yazar ve okurun birlikte kurduğu bir yapı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca cümle, dille ilgili bir düzenlemeyi kapsarken; metin, bağlamla ilgili bir düzenlemeyi kapsamaktadır (2001, s. 33-34).

Halliday ve Hasan ise metin sözcüğünün, dilbilimde, yazılı olarak söylenen, hangi uzunlukta olursa olsun, birleşik bir bütün oluşturan herhangi bir paragrafta atıfta bulunmak için kullanıldığını ifade etmektedir. Bir metin sözlü veya yazılı, düzyazı veya şiir, diyalog veya monolog olabilir. Tek bir atasözünden bütün bir oyuna, anlık bir yardım çığığından bir kurulda tüm gün süren bir tartışmaya kadar her şey olabilir. Bir metin bazen bir cümleden daha fazlasıdır. Bir metin en iyi anlamsal birim olarak kabul edilir. Yani biçim değil anlam birimidir. Bir metin cümlelerden oluşmaz, cümle tarafından gerçekleştirilir veya cümle içinde kodlanır (1976, s. 1-2).

¹ <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 14.12.2020)

Verilen tanımların ortak özelliğinin metin kavramının “cümleden büyük birlik” olduğu ifade-sinde birleşmesidir. Ayrıca bir metnin, metin olabilme koşulu onu oluşturan unsurların uzunluk ya da kısalığı değil; kimi zaman sözcük kimi zaman ise cümle ya da cümlelerin anlamsal boyutudur.

Metindilbilim

Amerikan yapısalcılarının 1950’li yıllarda yaptıkları çalışmalar, metindilbilimin kilometre taşı olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda dikkat çeken nokta, cümle üstü çalışmalara yönelimin gerçekleşmesi ve metinlerin yapısalci yöntemlerle incelenmesidir (Ayata Şenöz, 2005, s. 17).

Metindilbilimin gelişmesini sağlayan ana etken cümlelerin en büyük birlik olduğu görüşünün ortadan kalkmasına dayanmaktadır. Araştırmacıların çalışmalarını dilin biçimle ilgili özelliklerinden dilin kullanım amaçlarını araştırmaya yönlendirmesi cümle üstü dil çalışmalarının yaygınlık kazanmasını sağlamıştır (Subaşı Uzun, 1995, s. 17).

Metni cümle üstü birimler olarak değerlendiren dilbilimin iki önemli araştırma alanı ise metindilbilim ve söylem çözümlemesidir. Alanyazında farklı terimlerle de karşılanan ve dilbiliminin alt araştırma alanları olarak değerlendirilen iki dilbilim yönteminin sınırları henüz bu konularda çalışan araştırmacılar tarafından da tam olarak belirlenebilmiş değildir. Ancak bunların çoğunlukla birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir (Aksan-Aksan, 1991, s. 90-91).

Günay, çalışmasında “metinbilim” terimini kullanırken bu konuda bir karmaşa olduğunu belirtir. Batı’da bunun “söylem çözümlemesi, söylem dilbilgisi, metinsel dilbilim, metinbilim, metin in-celemesi, metin kuramı, metin dilbilgisi, anlatıbilim, metinbilimsel çözümleme, yazınsal göstergebilim” gibi terimlerle karşılandığını ve geleneksel dilbilgisi ile metin çözümlemeden farklı olduğunu ifade etmektedir (2001, s. 39-40).

Cümleden büyük birimlerle ilgili ilk çalışmaları başlatan Harris, bu konu için “söylem analizi (discourse analysis)” terimini kullanmaktadır ve yazara göre söylem analizine, birbiriyle ilişkili ol-duğu ortaya çıkan iki tür sorun açısından yaklaşılabılır. Birincisi, tanımlayıcı dilbilimin bir seferde tek bir cümlelerin sınırlarının ötesinde sürdürülmesi sorunudur. Diğeri “kültür ve dil (yani dilsel ol-mayan ve dilsel davranış)” ile ilişkilidir. İlk sorun, tanımlayıcı dilbilimin genellikle cümle sınırlarında durması nedeniyle ortaya çıkar. Dilbilim teknikleri, hangi uzunlukta olursa olsun, herhangi bir ko-nuşma türünü incelemek için düzenlenmiştir. (1952, s. 1).

Söylem analizi, metnin yapısı veya bir metin türü hakkında ve bu tür bir yapıda her ögenin oynadığı rolle ilgili önemli bilgiler verir. Öte yandan betimsel dilbilim, yalnızca cümlelerin yapısında her bir ögenin oynadığı rolü anlatır. Söylem analizi aynı zamanda bir cümleden uzun konuşma bö-lümleri hakkında bilgi sunar. Bu nedenle, ardışık cümleler arasında ilişkiler varken, bunların cümle yapısında (özne ve yüklem vb. açısından) görünmediği, ancak ardışık cümleler aracılığıyla eşdeğer sınıfların oluşum örneğinde nasıl görüldüğü ortaya çıkmaktadır (Harris, 1952, s. 30).

Metindilbilim, “Dilbilim Sözlüğü”nde şöyle açıklanmıştır:

metindilbilim (textlinguistics) genel Metni oluşturan öğelerin ve metindeki dilsel dü-zenlerin çözümlenmesi ile ilgili dilbilim dalı. Metindilbilim 1960’larda tümceden büyük me-tinlerin yapılarını açıklama amacıyla yapısal bir çalışma olarak başlamış, daha sonra hem sözlü hem yazılı metinleri işlev ve iletişim değeri açısından ele alan bir yönelime dönüşmüştür.

Bu çerçevede metindilbilim konuları arasında şunlar bulunur: a) metni oluşturan öğelerin yapısal ve işlevsel düzenleri, b) metin türleri ve alt türler, c) metinlerin işlenmesinde disiplinlerarası çalışmalar, d) biçembilim ve sözbilim ilişkileri (İmer, Kocaman, Özsoy, 2011, s. 189-190).

Ayata Şenöz'e göre ise metindilbilim, bir metnin metin olma ölçütlerini belirleyen, metin türleri arasındaki ortak özelliklerle farklı özellikleri ortaya koymaya çalışan bir dilbilim alanıdır. Metinlerin belli bağlamlarda nasıl kullanıldığı ve iletişimde üstlendiği görevler metindilbilimin inceleme alanını oluşturmaktadır (2005, s. 23).

Metindilbilimin bir metni ele alırken kullandığı birtakım ölçütler bulunmaktadır. Aslında burada metindilbilimin bir metni ele alıp incelemesinden kastedilen metin çözümlemidir.

Bir metni çözümleyebilmek için öncelikle birtakım ölçütlere ihtiyaç duyulmaktadır. Beaugrande ve Dressler metinselliğin ölçütlerini şöyle sıralamaktadır: tutarlılık, bağdaşıklık, amaçlılık, geçerlilik, duruma uygunluk, metinlerarasılık ve bilgisellik (1994, s. 16).

Belirtilen metinsellik ölçütlerinin başında bağdaşıklık ve tutarlılık gelmektedir. Bir metnin cümleler dizisi olmayı aşip metin olabilmesi için metindeki bazı bilgilerin ve unsurların tekrar edilmesi, metinde bahsedilen konunun bir sona doğru ilerlemesi, bunun olması için de yeni bilgilerin ve unsurların metne dâhil olması gerekmektedir. Ayrıca çelişkili ifadeler ve durumlar birlikte kullanılmamalı, metindeki göndergeler dış dünya ile bağlantılı olmalı ve uyuşmalıdır. Sözü edilen bu özelliklerin sözcük ve söz dizimi düzeyleri ile anlamsal düzeyde nasıl ortaya çıktığını belirleyen metinsellik ölçütleri bağdaşıklık ve tutarlılıktır (Onursal, 2003, s. 123, 127-128).

Bu nedenle eldeki çalışmada "Atebet'ül Hakayık" metindilbilim ölçütleri çerçevesinde değerlendirilirken metinsellik ölçütlerinden *bağdaşıklık* ve *tutarlılık* temel alınmıştır.² Bu kavramları oluşturan unsurlar aşağıda verilen tablolardaki gibi gösterilebilir:

Tablo 1: Gönderimsel / Biçimsel – Sözlüksel Bağdaşıklık Oluşturan Unsurlar (Subaşı Uzun, 1995, s. 62-104)

²Bu çalışmada bağdaşıklık ve tutarlılık kavramları "Orhun Yazıtları'nın Metindilbilimsel Yapısı" [Subaşı Uzun, Leylâ (1995). Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı, İstanbul: Simurg Yayıncılık] adlı çalışmadaki sınıflandırmaya dayandırılıp "Atebet'ül Hakayık"ta tespit edilen özellikler doğrultusunda uyarlanarak incelenmiştir.

Tablo 2: Tutarlılık Oluşturan Unsurlar (Subaşı Uzun, 1995, s. 110-131)

Yukarıdaki tablolarda gösterilen ve “Atebet’ül Hakayık”ta bulunan *bağdaşıklık* ile *tutarlılık* ölçütlerini sağlayan unsurları ayrıntılı bir şekilde ele almak yerinde olacaktır.³

İNCELEME

Bağdaşıklık

Bir metnin metinsellik ölçütünü belirleyen ilk unsur bağdaşıklıkır. Bağdaşıklık, yüzey yapıdaki metnin unsurlarının, yani duyduğumuz veya gördüğümüz doğal sözcüklerin bir dizilişte karşılıklı olarak bağlantılı olduğu yollarla ilgilidir. Bu yüzey yapı unsurları, dilbilgisi biçimleri ve kuralları ile birbirine bağlıdır. Hatta bağdaşıklık, dilbilgisel bağımlılıklara dayanır (Beaugrande, Dressler, 1994, s. 6).

Bağdaşıklık, bir metni oluşturan cümleler arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Çünkü bir metin, birden çok cümlecğin kendi içindeki ilişkileriyle oluşmaktadır. Bir metinde bağdaşıklık oluşturan unsurlar “oluşturucu ögenin yinelenmesi, artgönderim ve öngönderim, eksilteli yapılar, sezdirimler ve çıkarsamalar, örgeler ve izlek, dilbilgisel eylem zamanları, tümcelerarası bağıntı öğeleri”dir (Günay, 2001, s. 59-81).

Halliday-Hasan’a göre bağdaşıklık, anlamsal bir kavramdır. Metnin içinde var olan ve onu bir metin olarak tanımlayan anlam ilişkilerini ifade eder. Söylemdeki bazı unsurların yorumlanmasının bir diğerininkine bağlı olduğu yerde bağdaşıklık oluşur (1976, s. 4).

Aksan, bağdaşıklığın, bir metni oluşturan cümle üstü birimler⁴ arasındaki anlam bağıntısının yanı sıra dilbilgisel ilişkilerin varlığıyla oluşan kavram olduğunu düşünmektedir. Cümleler arasında dilbilgisel bağlantıyı sağlayan unsur *gönderim*dir (2005, s. 150). Gönderimin iki türü vardır. Bunlar, *durumsal* ya da *metin dışı* ve *metinsel* ya da *metin içi* gönderimdir (Subaşı Uzun, 1995, s. 37).

³ Bu çalışmayı yaparken her ne kadar “Atebet’ül Hakayık”taki bütün bağdaşıklık ve tutarlılık örnekleri tarafımızdan tespit edilse de makale sınırlarını aşmamak adına burada hepsine yer verilemeyeceği için her bir ölçüt ile ilgili üçer örnek verilmekle yetinilmiştir. Ayrıca konunun bağdaşıklık kısmını ilgilendiren ve Muzaffer Uzun tarafından yazılan “Atebetü’l-Hakayık’ta Bağdaşıklık Unsurları” [Uzun, Muzaffer, (2019). “Atebetü’l-Hakayık’ta Bağdaşıklık Unsurları”, Yeni Türkiye İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Özel Sayısı-II, S. 106, s.154-164.] başlığını taşıyan çalışmadan da söz etmek gerekmektedir. Tarafımızdan yapılan çalışmada adı geçen makaleden farklı olarak tutarlılık unsurları da ele alınırken bağdaşıklıkla ilgili örnekler de ilgili yazıdan farklı bakış açılarıyla etraflıca incelenmiştir.

⁴ Aksan cümle üstü birimleri “sözce” terimiyle karşılamaktadır. Yazar, sözce terimini “yerine göre tek bir sözcükten, yerine göre de uzun bir tümceden, birden çok tümceden kurulur” şeklinde açıklamaktadır (2005, s. 148).

Metinsel gönderim, gönderim unsurunun anlamsal yorumunu kendinden önce ya da sonra almasına bağlı olarak *artgönderim* ve *öngönderim* olmak üzere iki şekilde bulunmaktadır. Kişi zamirleri, gösterme sıfatları, gösterme zamirleri ve dönüşlülük zamirleri Türkçede gönderimin öncül öğeleri olarak değerlendirilirken iyelik ekleri, yükleme hâli eki, ilgi hâli eki ve kişi ekleri ise ardıl öğeleri olarak ele alınmaktadır (Subaşı Uzun, 1995, s. 37-38).

Bir metinde önce söylenen bir nesneye ya da duruma daha sonra gönderimde bulunulması *artgönderim* olarak ifade edilir. Bir metinde adı geçmeyen bir nesne ya da durumun daha önceden farklı bir adlandırmayla gösterilmesi ise *öngönderim* olarak tanımlanmaktadır. Zamirler hem *artgönderim* hem de *öngönderim* için son derece uygun dilbilgisi unsurlarıdır (Günay, 2001, s. 61).

Her dilde, özel anlamda gönderim niteliği taşıyan, yani kendi başlarına anlamsal olarak yorumlanmak yerine, yorumlanmaları için başka bir unsura atıfta bulunan belirli maddeler vardır. Bu öğeler kişi ve gösterme zamirleri ve sıfat ve zarfların üstünlük derecesini gösteren dilbilgisi unsurlarıdır (Halliday-Hasan, 1976, s. 31).

Cümleler arasında yüzey yapıda görülen dilbilgisi bağlarını kuran gönderim unsurları bir metinde *gönderimsel bağdaşıklık* sağlarken metindeki anlamsal bağları ise *biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık* sağlamaktadır.

Gönderimsel Bağdaşıklık

Kişi Zamirleri

Kişi zamirleri normalde yalnızca yapısal bir çerçeve içinde öngönderimle ilgilidir ve bu nedenle metnin birleşmesine katkıda bulunmazlar. Gönderim, cümlelerin içindedir ve cümlelerin yapısına göre belirlenir (Halliday-Hasan, 1976, s. 56). Subaşı Uzun'a göre de bazı durumlarda zamirlerin cümleler arası gönderim değeri bulunmaktadır ve böylesi zamirler metinde bağdaşıklık sağlamaktadır (1995, s. 44).

Zamirler, içinde bulundukları cümlelerde ve metinlerde dilbilgisel bağlantı yoluyla birer gönderim ögesi olarak metinselliği sağlayan bağdaşıklığın en önemli unsurlarındandır.

“Atebet’ül Hakayık”ta gönderimsel bağdaşıklık sağlayan kişi zamirlerinden bazıları şunlardır:

“¹⁹ bu kudret içisi uluğ bir bayat

²⁰ ölüglerni tircüzmek asan *anğa*” (Arat, 2006, s. 42)

Bu beyitte metin kurucunun *anğa* zamiriyle Allah'ı kastettiği görülmektedir. Zira bu bölüm eserde “Tanrının Medhi Hakkında” başlığını taşımakta ve burada yer alan beyitlerde metin kurucu Tanrı'ya övgüde bulunmaktadır. Yukarıda örneklenen beyitte de güç sahibi olan Tanrı için ölüleri bile diriltmenin kolay olduğu belirtilirken o zamininin yönelme hâli eki ile çekimlenmiş şekli kullanılmıştır. Aslında “Tanrının Medhi Hakkında” başlığında kullanılan kişi zamirleri metnin ilgili bölümündeki beyitlerde Tanrı sözcüğünün yerini tutup dilbilgisel bir bağlantı kurarak bütünlük sağlamaktadır.

“⁷⁹ bölek ıddım anı şahımka *men* ök

⁸⁰ havadarlıkımını tükel bilsü tip” (Arat, 2006, s. 47)

Verilen beyitte 1. tekil kişi zamiri kullanılmıştır. Türkçenin kuralları çerçevesinde düşünüldüğünde metin kurucu yüklemde bulunan kişi ekinde zaten özneyi gösterdiği için 1. tekil kişi zamirini kullanmayabilirdi. Ancak bunu kullanmasının sebebi özneyi yani kitabın yazarı olan kendisini pekiştirme ve vurgulama amacı olduğunu söylemek mümkündür. “Kitabın Yazılması Hakkında” başlığında geçen bu beyitte metin kurucunun *men* zamirini kullanması hükümdara ona olan bağlılığının bir göstergesi olarak yazıp hediye ettiği bu kitabın yazarının kendisi olduğunu hatırlatma isteğinden doğmaktadır.

“²⁸¹tevazu‘ kılığlını kötrür idi

²⁸²tekebbür tutar erni kemşür ködi

²⁸³uluğsınma zınhar uluğ bir bayat

²⁸⁴uluğluk meniñ siz alınmañ tidi” (Arat, 2006, s. 63)

Yukarıda verilen dörtlükte tevazu sahibi olanların Tanrı tarafından yükseltilip kibirli olanların ise aşağı atıldığı belirtilirken Tanrı’nın, yüceliğin kendine ait bir nitelik olduğunu, bunu insanların kendi üstlerine alınmamaları gerektiği son dizede belirtilmektedir. Cümlelerin yüzey yapısında fiilin emir kipi 2. çoğul şahıs çekiminde kullanıldığı görülmektedir. Yani fiilde bulunan ekten işi kimin yaptığı belli olmasına rağmen *siz* zamirinin metinde kullanılması insanların tevazu sahibi olmaları gerektiğine yapılan vurgudan kaynaklanmaktadır. Bu anlatımla metin kurucu sözlerinin etkili olmasını sağlamakta ve zamiri pekiştirme unsuru olarak kullanmaktadır.

Gösterme Sıfatları

Gösterme sıfatı ve zamiri olan gönderimler, esasen bir sözlü işaret biçimidir. Konuşmacı, göndereni yakınlık ölçeğinde konumlandırarak tanımlar (Halliday-Hasan, 1976, s. 57). Gösterme sıfatları metinde daha önce geçen bilgilerin tekrar edilmesini engellemektedir. Bunlar, içinde bulundukları dilbilgisi yapılarıyla metinde daha önce geçen bilgileri metin çözücüye aktarma görevinde kullanılmaktadır. Bu şekilde gösterme sıfatları metin kurucunun kısa bir anlatımda önceki bilgiyi tekrar etmeden aktarmasını sağlamaktadır. Böylece cümledeki yeni bilgi öne çıkarılırken eski bilginin tekrar edilmesi engellenmektedir (Subaşı Uzun, 1995, s. 49).

Gösterme sıfatları metindeki önceki bilgilere işaret ederek bir gönderim unsuru olmakta ve böylelikle metinde bağdaşıklığı sağlayan bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca gösterme sıfatlarının işaret ettiği kişi ya da nesneyi metin çözücünün zihninde belirginleştirdiğini söylemek mümkündür.

“Atebet’ül Hakayık”ta gönderimsel bağdaşıklık sağlayan gösterme sıfatlarından bazıları şunlardır:

“⁵⁷anıñ bağışşindin bulı uvtanur

⁵⁸bu sözni bütün çın tutar düşmanı” (Arat, 2006, s. 45)

Bu beyitte Edip Ahmet’in eserini atfettiği Dâd İspehsâlâr Bey’e ithafen söylediği ifadeler bulunmaktadır. İlk dizede Dâd İspehsâlâr Bey’in ihsanı karşısında bulutların bile utanacağını söyleyen metin kurucu ikinci dizede bu ifadeleri tekrar etmek yerine *bu* gösterme sıfatını kullanarak metin çözücüye aktarma yoluna gitmiştir. Metin kurucunun burada bağdaşıklığı oluşturan gösterme sıfatını *gösterme sıfatı + ad + yükleme hâli eki* yapısıyla verdiği görülmektedir.

“¹⁰¹bilig birle ‘alim yokar yokladı

¹⁰²biligsizlik erni çökerdi ködi

¹⁰³bilig yind usanma bil ol hâk rüşul

¹⁰⁴ bilig çinde erse siz arkañg tidi” (Arat, 2006, s. 48)

Verilen dörtlük “Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında” başlığından alınmıştır. Metin kurucu bu dörtlükte bilginlerin bilgi ile yükseldiğini, bilgisizliğin insanı aşağı çekeceğini söylemiş ve sözlerinin etkililiğini arttırmak için Hz. Muhammed’in “Bilgiyi Çin’de bile olsa arayınız.” hadisine dayandırarak aktarmıştır. Üçüncü dizede Hz. Muhammed’e atıfta bulunularak *ol hâk reşul* yapısı kullanılmış ve gösterme sıfatının metindeki dilbilgisi bağlantılarını kurarak bağdaşıklık oluşturmaya çalışılmıştır. Burada tercih edilen yapı *gösterme sıfatı + ad tamlaması* şeklindedir.

⁴⁶⁹ edib aħmed atım edeb pēnd sōzūm

⁴⁷⁰ sōzūm munda qalur barur *bu özü*m

⁴⁷¹ kelür küz keçer yaz barur bu ‘ümür

⁴⁷² tüketür ‘ümürni bu yazım küzüm” (Arat, 2006, s. 77-78)

Yukarıdaki dörtlükte metin kurucu adını metin çözücüye aktarırken dünyadan göçüp giderken kendisinden yalnızca edep ve nasihat sözlerinin kalacağını beyan eder. İlk dizede kendi kimliğini açıklayan metin kurucu, bunu ikinci dizede pekiştirici bir unsur olarak dönüşlülük zamiri *öz* ve iyelik ekiyle vurguladığı varlığını bu gösterme sıfatıyla öne çıkartmaktadır. Metin kurucu burada *gösterme sıfatı + dönüşlülük zamiri + iyelik eki* yapısını kullanmıştır.

İyelik Ekleri

Anlatımda sözcük tasarrufu adına cümlelerin öznesinin zamir olduğu durumlarda fiilde kişi ekinin bulunmasından dolayı zamir yüzey yapıda görünmeyebilir. Bu durumda cümlelerin nesnesindeki iyelik eki fiildeki kişi ekiyle şekilsel olarak gösterilen özneye belirli bir ada bağlanabilme niteliğini vermektedir (Subaşı Uzun, 1995, s. 50).

İyelik ekleri metin içinde bağdaşıklığı sağlayan önemli unsurlardandır. Çünkü Türkçenin yapısı gereği iyelik ekinin bulunması cümlede bir tamlamanın olduğuna işaret etmekte ve böylelikle metin çözücüye sözü edilen varlığın, nesnenin ya da kişinin kurduğu sahiplik bağı konusunda ipucu vermektedir.

“Atebet’ül Hakayık”ta gönderimsel bağdaşıklık sağlayan iyelik eklerinden bazıları şöyle gösterilebilir:

³⁷ ilahi keçürgen *iđim* sen keçür

³⁸ neçe me ħaħalğ kıl ersem sañga” (Arat, 2006, s. 44)

Yukarıdaki beyitte metin kurucu “Rab, sahip” anlamına gelen *içi* sözcüğüyle kullanılan 1. tekil kişi iyelik ekinin sahiplenme niteliğinden faydalanan metin kurucunun bunu pekiştirici bir unsur olarak kullandığı görülmektedir.

⁶⁹ dad işpehsalar beg üçün bu kitip

⁷⁰ çıkardım ajunda *atı* kalsu tip” (Arat, 2006, s. 46)

Bu beyitte metin kurucu kitabını kimin için yazdığını söylemekle beraber kitabın yazılış amacını da ortaya koymaktadır. İkinci dizede 3. tekil şahıs iyelik ekiyle kullanılan ad anlamındaki *at* sözcüğü ilk dizede bahsedilen Dâd İşpehsâlâr Bey’e işaret eden bir gönderimi içermektedir. Tamlayan kullanılmayarak anlatımda kısalık sağlanırken böylelikle metin kurucunun önceki bilgiyi tekrar etmesi de önlenmiştir.

¹⁵⁷ küdeşgil tilingni kel az kıl sözüñg

¹⁵⁸ küdeşilse bu til küdeşlür özüñg

¹⁵⁹ reşul erni otka yüzün atğuçı

¹⁶⁰ til ol tidi yığ til yul ottın yüzüñg” (Arat, 2006, s. 53)

Bu dörtlükte 1., 2. ve 4. dizelerde kullanılan *sözüñg*, *özüñg* ve *yüzüñg* sözcüklerinde kullanılan 2. tekil şahıs iyelik eki yüzey yapıda gösterilmeyen özneye işaret etmektedir. Tamlayanın kullanılmamasıyla anlatımda tasarrufa gidilmiş ve tamlayan iyelik ekinin gönderim değeriyle metin çözümüye hissettirilmiştir. Bu şekilde iyelik ekinin sözcükler arasında kurduğu dilbilgisel bağlantı sayesinde metinde bağdaşıklık sağlandığı görülmektedir.

Yükleme Hâli Eki

Bilindiği üzere hâl ekleri adları fiile bağlama işlevini üstlenmektedir. Bu nedenle metinde de adlar ve fiiller arasında dilbilgisel bir bağlantı kurarak gönderim değeri taşımakta ve bağdaşıklık sağlamaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta gönderimsel bağdaşıklık sağlayan yükleme hâli eki almış örneklerden bazıları şunlardır:

¹⁷ ölüğdin tirig hem tirigdin ölüğ

¹⁸ çıkarur körür sen *muni* keç aña” (Arat, 2006, s.42)

Tanrı’ya övgü yapılan bu beyitte dirileri öldürüp ölüleri diriltten Tanrı’nın yüceliğine dikkat çeken metin kurucu bu ifadeyi uzun uzadıya anlatmak yerine zamirin gönderim ilişkisinden yararlandığı gibi zamirle beraber kullandığı yükleme hâli eki bu zamirin pekiştirilmesini mümkün kılmıştır.

⁷¹ *kıtabımnı* körgen eşitgen kişi

⁷² *şahımnı* du’a’ birle yad kılsu tip” (Arat, 2006, s. 46)

Verilen beyitte tamlayanı düşmüş isim tamlamalarıyla kullanılan yükleme hâli ekine 1. tekil şahıs iyelik eki eşlik etmektedir. İyelik ekinden sonra kullanıldığı görülen yükleme hâli eki metin kurucunun dikkat çekmek istediği eserini ve eseri ithaf ettiği Dâd İspehsâlâr Bey’i ön plana çıkartmaktadır.

³³⁷ yazukluğ kişiniñ yazukın keçür

³³⁸ ‘adavet kökini kazıp sen köçür

³³⁹ yalınlansa tutnup gazağ hıkd otı

³⁴⁰ halımlık suvın saç ol *otnı* öçür” (Arat, 2006, s. 67)

Yukarıdaki dörtlükte gösterme sıfatıyla kullanılan yükleme hâli ekinin metin kurucunun bir önceki dizede sözünü ettiği kızgınlık ve düşmanlık ateşini kastederek metin içinde bağdaşıklık kurulmasını sağlamaktadır. İki cümle arasında dilbilgisel bağlantı kurulmasını sağlayan yükleme hâli eki birlikte kullanıldığı gösterme sıfatı “ol”dan destek alarak *ot* sözcüğünü pekiştirmekte ve metin çözümünün dikkatini bu sözcüğe yönlendirmektedir.

Kişi Ekleri

Yüklem görevinde kullanılan fiilin kim tarafından yapıldığını gösteren kişi ekleri bu özelliğinden dolayı özneyi de içinde barındırmaktadır. Bilindiği üzere Türkçede kimi zaman özne yüzey yapıda gösterilirken kimi zaman da yüklemde bulunan kişi ekinen dolayı gösterilmemektedir. Ancak metin çözücü cümledeki özneyi kişi ekinin kurduğu dilbilgisel bağdan anlamaktadır. Kişi ekleri bu anlamda bir metinde metinsellik ölçütlerinin başında gelen bağdaşıklıkla en önemli gönderimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta bağdaşıklıkla sağlayan kişi eklerinin bulunduğu bazı örnekler şunlardır:

¹ ilahi öküş hāmd ayur men saṅga

² seniṅ raḥmeṭiṅdin umar men oṅga” (Arat, 2006, s. 41)

Verilen beyit eserin ilk beytidir. Tanrı’ya seslenen metin kurucu bu bölümde ona övgüde bulunmaktadır. *Ay-* ve *um-* fiillerini 1. tekil kişiyle çekimleyerek birden fazla fiili tek bir özneye bağlayan metin kurucu böylece itaatkârlığını vurgulamak istemektedir. Tanrı’nın yüceliği karşısında insanın ne kadar aciz olduğunu metin kurucu, metin çözücüye göstermektedir.

²⁶⁵ yana bir kereklig sözüüm bar saṅga

²⁶⁶ ayayın men anı kulaḳ tut maṅga

²⁶⁷ ol ol kim teḳebbürni yirdin salıp

²⁶⁸ teḳaḳu’ nı berk tut yapuṣ keḳ aṅga” (Arat, 2006, s. 61)

Kendine özgü kişi ekleriyle kurulan emir kipinde çekimlenen *ayayın* fiili 1. tekil kişiyi göstermektedir. Burada dikkat çekici olan nokta ise fiilde kullanılan ekin zaten 1. tekil kişiye işaret edip özneyi göstermesine rağmen metin kurucunun *men* zamirine de yer vermesidir. Böylelikle metinde hem özne konumundaki *men* zamiri hem de yüklemde bulunan *-ayın* eki ortak bir gönderim ilişkisiyle bağdaşıklıkla kurmaktadır.

⁴⁷³ anın uş çıḳardım bu türki kıtib

⁴⁷⁴ kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib

⁴⁷⁵ bitidim bu taṅsuḳ tıraḳ sözlerin

⁴⁷⁶ kalı barsa özüüm sözüüm ḳalsu tip” (Arat, 2006, s. 78)

Yukarıdaki dörtlükte yüklem görevindeki *çıkar-* ve *biti-* fiillerinde kullanılan 1. tekil kişi ekinin öznenin zamir göreviyle bulunduğuna işaret etmektedir. Her iki fiili de 1. tekil kişi zamirine bağlayan metin kurucu aynı zamanda eserin yazarı olan kendisine de dikkat çekmek istemektedir. Aslında metin kurucu 1. tekil kişiyle kurduğu cümlelerde metnin tamamında eserle ilgili bölümlere gönderimde bulunmakta ve hem anlamsal açıdan hem de dilbilgisel açıdan metinde bağdaşıklık sağlamaktadır.

Biçimsel-Sözlüksel Bağdaşıklık

Bağlaçlar

Bağlaçlar, doğası gereği diğer tutarlılık ilişkilerinden, gönderim, değiştirim ve eksiltiden fark-

lıdır. Bağlaçların kurduğu ilişki basitçe gönderimsel bir ilişki değildir. Birbiriyle bağlantılı unsurlar, kendi içlerinde değil, özel anlamları nedeniyle dolaylı olarak tutarlıdır. Bunlar öncelikli olarak metnin devamı için bir öncekine ulaşma araçları değildir; ancak söylemdeki diğer birleşenlerin varlığının belli anlamlarını ifade ederler (Halliday-Hasan, 1976, s. 226).

Bağlaç, birbirine bağlı iki olay veya bir cümle içinde bahsedilen durumları birbirine bağlarken kullanılan, eklenen bir ilişkidir. Bağlaç, cümlelerin sınırlarını aşabilir. Bağlaç, ek ya da birbirine bağimli bir ilişki elde edilmesi koşuluyla, tam cümleler olarak biçimlendirilmemiş ifadeleri birbirine bağlayabilir. Bağlaç, varsayılan bağlama unsurudur, çünkü aksi belirtilmedikçe olaylar ve durumlar metinsel bir dünyada ek olarak birleştirilir. Tüm cümleciklerin veya cümlelerin arasına “ve”, “ayrıca” vb. yerleştirmek için hiçbir neden yoktur. Aslında, böyle bir uygulama, metni ara sıra özel etki dışında donuk hâle getirir. Bağlılığın açık olmadığı ve vurgulanması gereken durumlarda bu tür bağlayıcı unsurların kullanılması daha olasıdır (Beaugrande, Dressler, 1994, s. 45-46).

Aynı göreve sahip sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlar metnin anlam ve dilbilgisi bağlantısını kuran önemli bir bağdaşıklık unsurudur. Bu nedenle kullanıldıkları yerlerde metinelliği oluşturan önemli özelliklerden bağdaşıklıkla hizmet etmektedir.

“Atebet’ül Hakayık”ta bağlaçla kurulan bağdaşıklık örneklerinden bazıları şunlardır:

“¹⁵³ tili yalğan erdin yırak tur teze

¹⁵⁴ keçür sen *me* ‘umrüng könilik öze

¹⁵⁵ ağız til bezeki köni söz turur

¹⁵⁶ köni sözle sözni tilingni beze” (Arat, 2006, s. 78)

Yukarıda verilen dörtlük, eserde “Dilin Muhafazası Hakkında” bölümünde verilmiştir. Metin kurucu bu dörtlükte de içinde bulunduğu bölüm gereği doğru söz söylemenin önemi üzerinde durmaktadır. İkinci dizede kullanılan ve *da* bağlacıyla aynı işlevde kullanılan *ma* bağlacı özne olarak kullanılan *sen* zamirini pekiştirip vurgulayarak bağdaşıklık sağlamıştır.

“³¹ *yime* tört işiñge ıdur men selam

³² olardin usanmak kaçan ol manğa” (Arat, 2006, s. 43)

Bu beyitte metin kurucunun tercih ettiği bağlaç *yime* bağlacı olmuştur. “Ve, yine” gibi anlamlarda kullanılan bağlaç burada da tamlayanı düşmüş isim tamlamasıyla (işinğe) Hz. Muhammed’e atıfta bulunarak “onun dört arkadaşına *da* selam gönderirim” ya da “yine onun dört arkadaşına *da* selam gönderirim” şeklinde metinde anlamsal olarak kurulan bağlantıyla bağdaşıklık oluşturmaktadır.

“²²¹ nıķab kötrür ajun birer yüz açar

²²² yazar ķol ķuķar teg yana terk ķaķar

²²³ yayıñķı bulıt teg *ya* tüş teg ģali

²²⁴ dıreñsiz keçer baķıt *ya* ķuş teg uķar” (Arat, 2006, s. 57-58)

“Dünyanın Dönekliğı Hakkında” başlıklı bölümde geçen bu dörtlükte metin kurucu, metin çözücüye iletmek istediğini benzetmeler vasıtasıyla aktarmaktadır. Üçüncü ve dördüncü dizelerde kul-

landığı *ya* bağlacı iki karşıt durumu bağlacın her iki tarafında da kullanıp bu zıtlıktan faydalanarak bağdaşıklık sağlamaktadır.

Değiştirim

Değiştirim, bir ögenin başka bir ögeyle yer değiştirmesidir ve anlamdan ziyade ifadedeki bir ilişkidir (Halliday-Hasan, 1976, s. 88).

“Cümleciklerin değiştirmesi”, cümleciklerin yüzey yapıda değil, içerikte etkin olması gerektiğini gösteren ön biçimler tarafından gerçekleştirilir. Ön biçimlerin özellikleri de özgünlük açısından farklılık gösterir. Burada şöyle bir diziliş olabilir: özel ad, özel tanım, genel sınıf ve ön biçim (Beaugrande, Dressler, 1994, s. 41).

Bir metinde değiştirim olmasının ön koşulu sözcük ya da sözcük grupları ve hatta cümlelerin yerine kullanılan değiştirim unsurunun metinde daha önce ya da daha sonra metin çözücüye aktarılması gerekliliğidir. Aksi takdirde metin kurucunun söylediği bilgiyi metin çözücü anlayamayacaktır.

Değiştirim unsurları, metinde kullanılan sözcükler, sözcük grupları ve cümleler arasında hem anlamsal açıdan hem de dilbilgisel açıdan bağ kurarak bağdaşıklık oluşturmaktadır. Değiştirim, Çağdaş Türkçede “öyle, böyle” gibi sözcüklerle yapılırken Eski Türkçede “ança, munça” gibi sözcüklerle yapılabilmektedir. Sözcük türü olarak zamirler önemli değiştirim unsurları olarak dikkat çekmektedir.

“Atebet’ül Hakayık”ta bulunan değiştirim örneklerinden bazıları şunlardır:

“⁶¹ siyasət rıyasət kıyasət kerem

⁶² ziyadət ula ‘adl eşit uq *muni*” (Arat, 2006, s. 46)

Bu beyitte *muni* zamiri “siyasət rıyasət, kıyasət, kerem, ziyadət, ‘adl” sözcüklerinin yerini tutmaktadır. Metinde kendinden önce gelen aynı türden sözcüklere gönderimde bulunarak metinselliği sağlayan *muni* zamininin verilen beyitte bir değiştirim unsuru olduğu görülmektedir.

“¹⁴⁹ iki *neḡ* birikse bir erde qalı

¹⁵⁰ bükendi ol erke mürüvvet yolu

¹⁵¹ bir ol yaḡşar erse kereksiz sözü

¹⁵² ikinç yalğan erse ol erniḡ tili” (Arat, 2006, s. 52)

Yukarıda verilen dörtlükte metin kurucu ilk dizide bulunan *neḡ* zaminini üçüncü ve dördüncü dizide yer alan boş konuşma ve yalan söyleme anlamlarına gelen sözcük gruplarının yerini tutacak şekilde bir değiştirim unsuru olarak kullanarak metinde yer alan cümleler arasında bağdaşıklık sağlamıştır.

“¹²⁹ eşitgil biliglig *negü* tip ayur

¹³⁰ edebler başı til küdezmek tiyür

¹³¹ tiliḡ bekte tutḡıl tişinḡ sınmasun

¹³² qalı çıkısa bektin tişinḡni sıyur” (Arat, 2006, s. 50-51)

Metin kurucu bu dörtlükte ilk dizede yer verdiği *negü* sözcüğünü dörtlüğün bundan sonra gelen üç dizesinde geçen öğüt ifadeleri yerine kullanarak bunu bir değiştirim unsuru yapmıştır. *Negü* sözcüğü kullanılarak bu dörtlükte edepli olmanın başının dili gözetmek olduğu, dilini koruyanın dişini koruyacağı ve dilini korumayan kişinin dişinin kırılacağı şeklindeki sanatlı ifadelerle insanın ağzından çıkan kulağının duyması gerektiğine dair düşünceler tek bir sözcük üzerinde toplanarak metindeki anlamsal ve dilbilgisel bağlantı kurulmuştur.

Eksilti

Halliday-Hasan'a göre aslında değiştirim ve eksiltinin ikisi de aynı süreçtir. Eksilti, ögenin hiçbir şeyle değiştirilmediği bir değiştirim şekli olarak yorumlanabilir. Ancak ikisinde yer alan mekanizmalar farklıdır ve ayrıca en azından eksilti söz konusu olduğunda durum oldukça karmaşıktır (1976, s. 88).

Eksilti, genellikle yüzey yapının cümlecikleri arasında yapısal bileşenlerin paylaşımı yoluyla işlev görür. Tipik durum aynı sözcüğü tekrarlamamak için zamir gibi bir sözcük kullanmayla ilgilidir, yani tüm yapı eksilti yapıdan önce gerçekleşir (Beaugrande, Dressler, 1994, s. 43).

Eksilti, metnin anlamında ve bütünlüğünde herhangi bir bozukluğa sebep olmayacak unsurların atılmasıyla gerçekleşir. Eksilti sayesinde gereksiz tekrarların önüne geçilerek metinde bağdaşıklık oluşturulmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta bulunan eksilti örneklerinden bazıları şunlardır:

“⁷⁷ *bezedim* kitabını nevadîr sözün

⁷⁸ bakıglı okıglı asıg alsu tip” (Arat, 2006, s. 47)

Yukarıda verilen beyitte öznenin eksiltildiği görülmektedir. Metin kurucu cümlelerin yüklemi olan *bezedim* sözcüğünde yüzey yapıda görülen 1. tekil şahıs ekiyle aslında özneyi işaretlemektedir. Bu nedenle metin çözücü cümlede kullanılan öznenin *ben* zamiri olduğunu anlayabilmektedir.

“⁵⁰³ kişi tilni bilse bilür *mā ‘nisin*

⁵⁰⁴ bilür men tise ‘ayb özi bilmesin” (Arat, 2006, s. 80)

Bu beyitte metin kurucunun ilk dizede kullandığı *mā ‘nisin* sözcüğünde bulunan iyelik eki Türkçenin kuralları gereği burada bir tamlama olduğunu göstermektedir. Ancak dilin izin verdiği kurallar çerçevesinde tamlayan görevindeki *onun* sözcüğünün metin çözücünün zihninde tamamlanmasına izin verilmiştir.

“²⁶¹ bahıl nakşes odun tavar pasbanı

²⁶² yıgar yimez içmez tutar berk anı

²⁶³ taturmaz eseninde tuz dostınga

²⁶⁴ ölür kalur ahır yiyür düşmanı” (Arat, 2006, s. 61)

Verilen metnin ilk üç dizesinde cimri olanların alçak, hain ve malının bekçisi olduğu, yemeden içmeden malını sımsıkı tuttuğu, sağlığında dostuna tuz bile vermediğini söylerken son dizede bu kişilerin ölüp gittiğini ve mallarının da düşmanlarına kaldığı aktarılırken metin kurucu nesneyi eksiltmiştir. *Malını* sözcüğü kullanılmadığı hâlde metin çözücü bunu metnin bağlamından anlayabilmektedir.

Zaman, Görünüş, Kip

Çeşitli dillerde zaman ve görünüş farklı şekillerde düzenlenmektedir ve genellikle ikisini ayırt etmenin birtakım yolları vardır. Bunlar, geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman; sürekliliğe karşı sürekli olmayan; sonra gelene karşı önce gelen ve bitmiş karşı bitmemiştir. Bu ayrımlardan bazıları esas olarak o andaki metin kullanıcılarının bakış açısından (örneğin geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman duruma göre değişir), diğerleri ise metin dünyası durumlarının veya kendi aralarında olayların düzenlenişinden kaynaklanmaktadır (Beaugrande, Dressler, 1994, s. 44).

Türkçede zamanı gösteren ekler dilbilgisi kitaplarında genellikle şimdiki, geçmiş ve gelecek zaman olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta zaman, görünüş ve kiple ilgili örneklerden bazıları şöyle gösterilebilir:

“³şenamu ayuğay seza bu tilim

⁴unarça ayayın yarı bir maṅga” (Arat, 2006, s. 41)

Verilen beyitte metin kurucu tarafından kullanılan gelecek zaman ekinin gelecekte yapılacak bir durumun aksine ihtimal anlamı taşıdığı dikkat çekmektedir. *Ay-* fiiliyle kullanılan ekin cümlede kiplik göreviyle bulunarak metin çözücünde geniş zaman algısı yarattığı görülmektedir.

“³²¹bütün kılkı fī‘lin öte irtegil

³²²kerem kimde erse anı er tigil

³²³yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi

³²⁴yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil” (Arat, 2006, s. 66)

Metin kurucunun bu dörtlükte metin çözücüyü öğüt verdiği görülmektedir. Bu işlevi ise emir eki ile sağlamaktadır. 2. tekil şahısta emir kipiyle çekimlenen yüklemelerde insanların bütün hareketlerinin incelenmesi gerektiği, cömertlik kimde ise ona insan denmesi gerektiği ve cömert olmayan insanın meyvesiz ağaca benzediği için ondan uzak durulması gerektiği metin çözücüyü öğütlenmektedir.

“⁴⁶⁵bitidim kıtabnı meva‘iz meşel

⁴⁶⁶okısa tatır til yimiş teg ‘aşel

⁴⁶⁷kim erse bu sözke adınlar sözün

⁴⁶⁸tenḡ ese tenḡgedi dürüstka beḡel” (Arat, 2006, s. 77)

Yukarıda verilen dörtlükte kullanılan bilinen geçmiş zaman ekiyle yapılan *bitidim* fiilinde metin kurucunun doğrudan kendisiyle ilgili bilgileri aktarmasının yanı sıra bitmişlik ifadesi ve üçüncü tekil kişiyle kullanılan *tenḡgedi* fiilinde ise inandırma kaygısının ön planda olduğu söylenebilir.

Aynı Sözcüğün Yinelenmesi

Yinelemeler metnin sürekliliğini ve bütünlüğünü ortaya koyan önemli bir bağdaşıklık unsurudur. Yinelenen sözcük, sözcük grubu ve cümleler bu unsurların vurgulanmasını ve pekiştirilmesini sağlarken metin çözücüyü de metni anlamlandırma konusunda birtakım ipuçları sunmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta aynı sözcüğün yinelendiği örneklerden bazıları şöyledir:

¹⁶⁵ *köni* bol *könilik* kıl atan *köni*

¹⁶⁶ *köni* tiyü bilsün kişiler sini

¹⁶⁷ *könilik* tonın keđ kođup egrilik

¹⁶⁸ keđim ton talusu *könilik* tonı” (Arat, 2006, s. 53)

“Dilin Muhafazası Hakkında” bölümünden alınan bu dörtlükte metin kurucu doğru ve doğruluk kavramları üzerinde durmaktadır. Bunu sürekli tekrar ettiği *köni* ve *könilik* sözcüklerini pekiştirmeli bir şekilde kullanmasıyla metin çözücüye hissettirmektedir.

²²⁹ kamuğ til *aķı* er şenasın ayur

²³⁰ *aķılık* kamuğ ‘ayb kirini yuyur

²³¹ *aķı* bol saṅga söz sökünç kelmesün

²³² sökünç kelgü yolı *aķılık* tıyur” (Arat, 2006, s. 58)

Cömertlikten bahsedilen bu dörtlükte, metin kurucu bu kavramın ne kadar önemli olduğunu vurgulamak için her bir dizede *aķı* ve *aķılık* sözcüklerini tekrar ederek metin çözücünün zihninde bu kavramın yer etmesini sağlamaya çalışmaktadır.

¹⁴¹ seḫ er tili öz başı duşmanı

¹⁴² tilindin töküldi telim er kanı

¹⁴³ öküş sözlegende *ökünge* telim

¹⁴⁴ tilin beklegende *ökünmiş* kanı” (Arat, 2006, s. 51)

Verilen dörtlükte ise üçüncü ve dördüncü dizelerde tekrarlı olarak kullanılan ve *ökün-* fiiline dayanan *ökünge* ve *ökünmiş* sözcükleri diline sahip çıkmayan kişilerin bundan dolayı yaşayacakları pişmanlık duygusunu vurgulamak ve pekiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Tekrar edilen bu yapılar bağdaşıklığı sağlayarak metinselliğe katkıda bulunmaktadır.

Karşıt Anlamlı Sözcüklerin Kullanılması

Bir durumun iki karşıt özelliğinden metinde faydalanılması anlatımın zenginliğini arttırmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta karşıt anlamlı sözcüklerin kullanıldığı örneklerden bazıları şöyle sıralanabilir:

⁹ *yok* erdim yarattıṅ yana *yok* kılup

¹⁰ ikinç *bar* kılur sen muķir men muṅga” (Arat, 2006, s. 41)

Metin kurucu bu beyitte Tanrı’ya hitap etmektedir. Yok iken Tanrı’nın insanları yarattığını ve yine yok edip onları tekrar var edebileceğini belirtmektedir. Tanrı’nın bu yüce vasfını *yok erdim / yarattıṅ* ve *yok kılup / bar kılur* karşıtlığıyla ortaya koyan metin kurucu, metin çözücüye kendisinin açıkça kabul ettiği bu gerçeğe inanıp onların da kabul etmesini sağlamaya çalışmaktadır.

³⁷³ eren ḫayrı şerri küsep keçmez ol

³⁷⁴ *isiz edgü işke yanut kiçmez ol*

³⁷⁵ *aya edgü umğan isizlik kılıp*

³⁷⁶ *tiken edlegen er üzüm biçmez ol*” (Arat, 2006, s. 70)

Yukarıdaki dörtlükte metin kurucu iki farklı karşıtlıktan faydalanmıştır. *Hayır-şer* ve *isiz-edgü* sözcükleri arasında bulunan karşıtlık burada anlatımı güçlendirerek hem bağdaşıklığı oluşturmakta hem de metinselliğe hizmet etmektedir.

³⁰¹ *harişlik ma erke yavuz hışlet ol*

³⁰² *harişlik soñı ğam ökünç hışret ol*

³⁰³ *bu baylık çığaylık idî kışmeti*

³⁰⁴ *harişlik tek erke kuruğ zahmet ol*” (Arat, 2006, s. 64)

Yukarıda verilen dörtlükte metin kurucunun açgözlülüğün ne kadar kötü bir huy olduğunu anlatmak için seçtiği karşıt sözcükler zenginlik ve fakirlik anlamına gelen *baylık* ve *çığaylık* sözcükleridir. Bu kavramların karşıtlığından çıkan anlatım zenginliği metnin akılda kalıcılığını da arttırarak bağdaşıklığı sağlamaktadır.

Aynı Kavram Alanından Sözcüklerin Kullanılması

Bir metinde aynı kavram alanına ait sözcüklerin kullanılması o metnin bütünlüğünü ve metinselliğini sağlayan en önemli özelliklerdendir. Çünkü aynı kavram alanından sözcüklerin seçilmesi, metin kurucunun aktarmak istediklerinin metin çözümünün zihninde daha net bir şekilde algılanabilmesini sağlamaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta aynı kavram alanından sözcüklerin kullanıldığı örneklerden bazıları şöyle gösterilebilir:

⁴⁷ *ol ol ‘aql ukuş huş hıredka mekan*

⁴⁸ *bilig ma ‘dini hem fazilet kanı*” (Arat, 2006, s. 45)

Bu beyitte metin kurucu kitabını attettiği Dâd İspehsâlâr Bey’e övgüler sunmaktadır. Onun ne kadar akıllı bir kişi olduğunu göstermek için ise *anlayış* kavram alanına giren *‘aql, ukuş, huş, hıred* sözcüklerini ve *bilig ma ‘dini* sözcük grubunu kullanmıştır. Böylelikle metin çözümüne Dâd İspehsâlâr Bey’in ne kadar zeki biri olduğunu ve adeta kitabını ona sunmakta ne kadar haklı olduğunu göstermek istemektedir.

³⁹⁷ *ğarib erdi islam ğarib boldı baz*

³⁹⁸ *‘ibadet riya boldı ‘abid mecaz*

³⁹⁹ *harabat oramı bolup abadan*

⁴⁰⁰ *harab boldı meşciğ buğun bi-nemaz*” (Arat, 2006, s. 72)

“Zamanenin Bozukluğu” başlıklı bölümde geçen bu dörtlükte metin kurucu, yaşadığı dönemde İslamiyet’in kurallarına uymayan kişilerin olduğunu ve insanların namaz kılmayarak mescitleri terk ettiklerini ifade etmektedir. Bunları söylerken metin kurucu, aynı kavram alanından *islam, ‘ibadet, ‘abid, abadan, harab boldı, meşciğ* ve *bi-nemaz* sözcüklerini kullanıp anlatımı zenginleştirerek metin çö-

zücüye bilgi aktarımında bulunmaktadır.

⁴²⁵ aya *malğa* suḳ er yaḳın bil bu *mal*

⁴²⁶ bu kün *қаdғu saқınç* yarın *yük veḃal*

⁴²⁷ ḥaram erse *malıṅ* ‘azab ol soṅı

⁴²⁸ *ḥıṣab* ol eḡer bolsa *malıṅ* ḥalal” (Arat, 2006, s. 74)

Yine “Zamanenin Bozukluğu” adlı bölümden alınan bu dörtlükte metin kurucu, açgözlü kişilerin mal hırsına kapılmaları sonucunda eğer malları haramsa bunun sonunun azap olduğunu belirtirken anlatımda vuruculuğu arttırmak için *mal*, *қаdғu*, *saқınç*, *yük*, *veḃal*, *ḥıṣab* gibi aynı kavram alanına giren sözcükleri özellikle seçmiştir.

Aynı Kökten Sözcüklerin Kullanılması

Aynı kökten sözcüklerin metinlerde kullanımı metinselliği arttırıp bağdaşıklığı sağlayan birer unsurdur. Aynı köke dayanan sözcüklerin kullanımının metinlere edebî bir nitelik kazandırdığını da söylemek mümkündür. Bir bakıma tekrarlı bir kullanım oluşmasına olanak tanıyan aynı kökten sözcük kullanımı böylelikle metin çözücünün zihninde metnin kalıcılığını arttıran bir nitelik olmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta aynı kökten sözcüklerin kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

¹⁵ *tünetür tünüṅni* künüṅ kiterip

¹⁶ *tünüṅ* kiterip baz yarutur taṅa” (Arat, 2006, s. 42)

Verilen beyitte metin kurucunun *tün* sözcüğü ve bu köke dayanan *tünetür* sözcüğünü her iki beyitte tekrarlı bir şekilde kullanması metinde mısra başı paralelizmini de sağlayıp ahenk unsuru oluştururken diğer taraftan bu kullanım bağdaşıklığı da oluşturan bir özellik olarak kaşımıza çıkmaktadır.

¹¹⁷ biliglig kereklig *sözüg* *sözleyür*

¹¹⁸ kereksiz *sözini* kömüp kizleyür

¹¹⁹ biligsiz ne aysa ayur uḳmadın

¹²⁰ anın öz tili öz başını yiyür” (Arat, 2006, s. 49-50)

Bu dörtlüğün ilk iki dizesinde metin kurucu *söz* köküne dayanan *sözüg*, *sözleyür* ve *sözini* sözcüklerini kullanarak aynı kavram alanına ait sözcüklerin de bir arada kullanımını sağlayarak metin çözücüye iletmek istediği iletiyi daha etkili bir şekilde aktarırken metinselliği arttırmaktadır.

¹²¹ *bilig* birle *bilnür* törütgen idi

¹²² *biligsizlik* içre ḡanı ḡayr yidi

¹²³ *bilig* *bilmegendin* bir anḡa buḡun

¹²⁴ öz elgin büt itip idim bu tidi” (Arat, 2006, s. 50)

Yukarıdaki dörtlükte *bil-* köküne dayanan *bilig*, *bilnür*, *biligsizlik* ve *bilmegendin* sözcükleri ilk üç dizede kullanılmıştır. Bu fiil kökünden türeyen hem fiil türündeki hem de isim türündeki söz-

cüklerin kullanımı metinde hem bir ahenk oluşturmakta hem de akılda kalıcılığı sağlarken aynı zamanda bu tekrarlarla bağdaşıklığı da oluşturarak metinselliğe hizmet etmektedir.

Yapı Yinelemeleri

Bir yapıyı tekrar etmek ama onu yeni unsurlarla doldurmak paralellik oluşturur. Paralelizm, yüzey yapılarını kullanmayı, ancak bunları farklı ifadelerle doldurmayı gerektirir ve yapılar içinde farklı malzemelerle yeniden kullanıldığında görülür (Beaugrande, Dressler, 1994, s. 32, 37, 50).

Yapı yinelemeleri kimi zaman ek kimi zaman sözcük kimi zaman ise cümle düzeyinde yapılabilmektedir. Bunların art arda gelen yapılarda tekrarıyla kurulan paralelizm, bağdaşıklığı oluşturarak metinselliğe katkıda bulunmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta bulunan yapı yinelemelerinden bazıları şunlardır:

“⁷³ *anıñ vıddı birle köñgüller tolup*

⁷⁴ *anıñ yadı birle ajun tolsu tip*” (Arat, 2006, s. 46)

Yukarıda verilen beyitte metin kurucu yapı yinelemelerinden yoğun bir şekilde faydalanmıştır. Birinci dizede geçen *anıñ vıddı birle* şeklinde görülen edat grubunun ikinci dizede geçen *anıñ yadı birle* edat grubu şeklinde tekrar edildiği görülmektedir. Buna benzer bir durum her iki dizinin sonunda kullanılan *tolup* ve *tip* sözcüklerinde de görülmektedir. Bu sözcüklerde -(X)p zarf-fiil ekinin tekrar edilmesiyle görülen bir yapı yinelemesi söz konusudur. Bunlar metinde hem ahenk unsuru olmakta hem de bağdaşıklığı oluşturmaktadır.

“¹⁹³ *bekasız erür bu ajun lezzeti*

¹⁹⁴ *keçer yıl keçer teg meze müddeti*

¹⁹⁵ *yigit koca bolur yañı eskirür*

¹⁹⁶ *kañi erse kamlur kaçır kuvveti*” (Arat, 2006, s. 55-56)

Bu dörtlükte iki yapı yinelemesinin olduğu dikkat çekmektedir. Bunlardan biri dize sonlarında redif kurma işleviyle bulunan 3. tekil kişi iyelik eki almış *lezzeti*, *müddeti* ve *kuvveti* sözcükleridir. Diğer yapı yinelemesini ise yüklem olarak kullanılan *bekasız erür*, *keçer*, *bolur*, *kamlur* ve *kaçır* sözcüklerinde bulunan geniş zaman ekidir. Yapı yinelemelerinin aynı zamanda bir ahenk unsuru olduğu görülmektedir.

“²³³ *egilmez köñgölüni ağı er eger*

²³⁴ *tegilmez mıradağı ağı er teger*

²³⁵ *bağlılığını kanı öger til kayu*

²³⁶ *akıllığını ‘am haş tözü halk öger*” (Arat, 2006, s. 55-56)

Bu dörtlükte ise metin kurucu *eger*, *teger* ve *öger* fiillerindeki geniş zaman ekini redif olarak kullanmıştır. Ayrıca ilk iki dizede fiilden fiil yapma eki -l ve geniş zamanın olumsuzluğunu gösteren -mAz’ın kurduğu yapı yinelemesi ile üçüncü ve dördüncü dizede isimden isim yapma eki +lIk ve yükleme hâli eki +nI’nın oluşturduğu yapı yinelemesi dikkat çekmektedir. Metin kurucunun yaptığı yapı yinelemeleri hem bir ahenk unsuru olmakta hem de metnin, metin çözücünün zihninde daha uzun süre kalmasını sağlamaktadır.

Tutarlılık

Tutarlılık, yüzey yapıdaki unsurların nasıl olduğu ile ilgilidir. Yani duyduğumuz veya gördüğümüz gerçek sözcükler, bir dizi içinde karşılıklı olarak birbiriyle bağlantılıdır. Yüzey yapıdaki unsurlar, dilbilgisi biçimlerine ve geleneklerine göre birbirine bağlıdır, hatta tutarlılık dilbilgisel bağımlılıklara dayanır (Beaugrande, Dressler, 1994, s. 6).

Onursal, bağdaşıklıkla dilsel öğeler aracılığıyla metnin yüzey yapısında görülebilmeye rağmen tutarlılığın metnin derin yapısındaki anlamlar arasında bulunan mantıksal bağlantı ile tespit edilebileceğini belirtmektedir (2003, s. 134).

Günay'a göre tutarlılık, bağdaşıklık üzerine geliştirilebilecek bir metinsellik ölçütüdür. Metnin bütününe anlamsal olarak incelemek onun tutarlılığını ortaya koymak anlamına gelmektedir. Yazar, tutarlılığın belirlenebilmesi için metinde birtakım özelliklere bakılması gerektiğini söyler. Birincisi, metnin temasını oluşturan kişilerin, yer, olay gibi unsurların yinelenmesidir. Bu yinelenmeler metin çözümünün kişileri, olay ya da durum arasında bağlantı kurmasına olanak tanımaktadır. İkincisi, aktarılan yeni bilgilerin metinde daha önce aktarılanlarla ilişkili olması gerekliliğidir. Üçüncüsü, metin çözümüne aktarılan bilgilerin belirli bir düzen dâhilinde verilmesidir. Dördüncüsü, metin çözümünün metni anlayabilmesi için gerekli olan bütün bilgilerin söylenmesidir. Eksiltili yapılar, metin çözümünün anlamadığı yapılar olarak sunulmamalıdır. Beşincisi ise metnin anlamsal olarak da tutarlılığının sağlanmasıdır. Yani metinde çelişkili ifadelerin bulunmaması gerekmektedir (2001, s. 97-103).

Sonuç olarak bağdaşıklık bir metnin dilbilgisi unsurlarının sunduğu olanaklar çerçevesinde metinselliği oluştururken tutarlılık mantıksal olarak metnin, metin çözümüne sunduklarını ele almaktadır. Bu mantıksal çerçeveyi kurabilmek için ise metnin tamamını bütünsel olarak incelemek önemli bir koşuldur.

Özelleştirme Bağlantısı

Tutarlılığı sağlayan özelleştirme bağlantısının birbirini izleyen iki ya da daha fazla cümle ya da yan cümle ve temel cümleler arasında kurulan içerik bağlantısıyla sunulduğu görülmektedir (Uzun, 1995, s. 113).

Metin kurucu olan Edip Ahmet, "Atebet'ül Hakayık" adlı eserini belli bölümler hâlinde düzenlemiştir. Bundan dolayı her bir bölüm, kendi içinde tutarlılık unsurlarından özelleştirme bağlantısına sahiptir. Örneğin "Peygamberin Medhi Hakkında" bölümünde metin kurucu Hz. Muhammed hakkındaki düşüncelerini beyitlerle dile getirmektedir. Bu nedenle ilgili bölümde metin çözümüne Hz. Muhammed ile ilgili özelleştirme bağlantısı kurularak tutarlılık sağlanmaktadır. Eserde yer alan bütün bölümler için bu durum geçerlidir.

"Atebet'ül Hakayık"ta tespit edilen özelleştirme bağlantısı örneklerinden bazıları şunlardır:

¹⁶¹ köni söz 'aşel teg bu yalğan başal

¹⁶² başal yip açıtma ağız yi 'aşel

¹⁶³ bu yalğan söz ig teg köni söz şifa'

¹⁶⁴ bu bir söz ozakı urulmuş meşel" (Arat, 2006, s. 55-56)

Verilen dörtekte metin kurucu, bir atasözünü metin çözümüne örnek göstermektedir. Yalan

sözün hastalık; doğru sözün ise şifa gibi olduğunu anlatan bu atasözü toplumun ortak hafızasının bir ürünüdür. Bu nedenle de metinde özelleştirme bağlantısına işaret etmektedir.

³⁵³ *uluğlukka tegseñg yañgılma öziñg*

³⁵⁴ *kalı keñseñg aqlaş unıtma böziñg*

³⁵⁵ *uluğ bolduñgça tüzünrek bolup*

³⁵⁶ *uluğka kiçigke sılığ kıl söziñg*” (Arat, 2006, s. 69)

Bu dörtlükte ise metin kurucunun hem dilbilgisi bağlantılarından hem de anlam bağlantılarından yararlanarak özelleştirme bağlantısı kurduğu görülmektedir. Çünkü ilk iki dizede yan cümlelerin temel cümleye bağlanışında yan cümleler şart ifadesiyle özelleştirme bağlantısını sağlamaktadır. Üçüncü ve dördüncü dizelerde ise metin kurucu, dörtlüğün içinde bulunduğu “Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında” bölümüne atıfta bulunarak metin çözücüye toplum nezdinde değerli olan birtakım erdemleri hatırlatarak özelleştirme bağlantısını kurmaktadır.

⁴⁵⁷ *kamuğ tegdeçi neñg qazadın erür*

⁴⁵⁸ *ukuşsuzlar anı şebēbdin körür*

⁴⁵⁹ *qaza birle uçañan qalıq kuşları*

⁴⁶⁰ *karıka konar hem kafeska kirür*” (Arat, 2006, s. 77)

“Zamânenin Bozukluğu Bölümü Hakkında” bölümünde geçen bu dörtlükte metin kurucu İslam kültürü çerçevesinde özelleştirme bağlantısını kurmaktadır. Çünkü İslam’a göre kaza ve kader anlayışı bulunmaktadır. Buna göre insanın başına gelen her şey kaderdendir. Kuşların kafese girmesinin ya da karaya konmasının sebebinin bile kaderden olduğunu vurgulayan metin kurucu, metin çözücünün İslami bilgilerine başvurmakta ve bunları ona hatırlatarak özelleştirme bağlantısını kurmaktadır.

Neden-Sonuç Bağlantısı

Neden-sonuç bağlantısı bir metnin metinsellik ölçütünü ortaya koyan unsurlar arasında bulunan tutarlılığın oluşmasını sağlayan önemli özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Metin kurucu, metnin bütününde kullandığı neden-sonuç ilişkileriyle metin çözücüye adeta rehber olmakta ve metin çözücünün, metni zihninde anlamlandırmasını ve olayları neden-sonuç bağlantısıyla daha somut bir şekilde algılamasını sağlamaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta bulunan neden-sonuç bağlantısı örneklerinden bazıları şöyle gösterilebilir:

⁴⁴³ *şahım meñdhi birle bezeyin kıtab*

⁴⁴ *oqıqlı kişiniñg sevinşün canı*” (Arat, 2006, s. 45)

Metin kurucu bu beyitte metni yazmasının sebebini ortaya koymaktadır. “Büyük Emîr Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey’in Medhi Hakkında” bölümünde geçen bu beyitte metin kurucunun metni yazmasının sebebi kitabın şahın övgüsüyle yazılması olarak gösterilirken sonuç olarak da bunu okuyan kişinin içinin açılması şeklinde açıklanmaktadır. Böylelikle neden-sonuç bağlantısı kurulmaktadır.

³²⁵ *müşulmanķa müşfik bolup mihriiban*

³²⁶ *saṅga sandukuṅg teg müşulmanķa san*

³²⁷ *cefa kıldaçıṅķa yanut kıl vefa*

³²⁸ *arıamaz neçe yusa ķan birle ķan*” (Arat, 2006, s. 45)

Verilen dörtlükte metin kurucunun metin çözücüye iletmek istediği düşünce kişiye kötülük yapana bile sevgiyle karşılık verilmesi gerekliliğidir ve bu düşünce neden-sonuç bağlantısıyla verilmiştir. Kanın kan ile yıkanmayacağı sonucuna dayanan düşüncenin sebebi insanın kendisi için ne düşünüyorsa başka müslümanlar için de onu düşünmesi gerektiği sebebine bağlanmıştır.

⁴⁸¹ *aya minde kıdın keligli muni*

⁴⁸² *oķısaṅg du‘ada unıtma mini*

⁴⁸³ *saṅga heḍye kıldım bu taṅsuk sözüm*

⁴⁸⁴ *maṅga heḍye kılsu du‘a tip sini*” (Arat, 2006, s. 78)

Bu dörtlükte ise metin kurucu, kendisinden sonra yaşayacak metin çözücüye seslenmektedir. Metinde yazdığı eşsiz sözlerini yazmasının sebebini kendisine dua edilmesini istemesine bağlamakta böylelikle eserin yazılışı bu duruma atfedilmektedir. Yani eserin yazılması sonuç olurken; metin çözücünün, metin kurucuya dua etmesi sebep olarak gösterilmektedir.

Neden Bağlantısı

Neden bağlantısının neden-sonuç bağlantısından ayrılan en önemli yanı Subaşı Uzun’a göre birleşik cümle yapılarında yan cümlenin fiilinin temel cümlenin fiilini birbirinin ardından gelen cümlelerde de önceki cümlenin fiilinin sonraki cümlenin fiilini sonuç bildirmeden belirli bir amaca göre kendi anlamı çerçevesinde sınırlamasıdır (1995, s. 124-125).

Neden-sonuç bağlantısında metin kurucu söylediği yargının sebebini bir sonuca bağlarken neden bağlantısında bu sonucun olmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle neden bağlantısının olduğu cümlelerde yalnızca “niçin?” sorusunun cevabı bulunmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta bulunan neden bağlantısının bulunduğu bazı örnekler şöyledir:

⁷⁵ *kıdınki keligli kişiler ara*

⁷⁶ *anıṅg zıķrı taṅsuk eḍiz bolsu tip*” (Arat, 2006, s. 47)

Metin kurucu bu beyitte metni yazmasının sebebini açıklamaktadır. Buna göre eserin oluşturulma sebebi metin kurucunun metni ithaf ettiği Dâd İspehsâlâr Bey’in kendisinden sonra gelen insanların arasında hatırasının kalması isteğine dayandırılarak neden bağlantısıyla metin çözücüye aktarılmaktadır. Bu beytin de içinde bulunduğu “Kitabın Yazılması Hakkında” bölümünde metin kurucunun genellikle neden bağlantısından yararlandığı görülmektedir.

¹³³ *sanıp sözlegen er sözi söz sağı*

¹³⁴ *öķüş yaṅṅsağan til unulmaz yağı*

¹³⁵ *sözüṅg boşlağ ıḍma yığa tut tiling*

¹³⁶ *yeter başka bir kūn bu til boşlağı*” (Arat, 2006, s. 51)

Bu dörtlükte metin kurucu, metin çözücüye dilini sıkı tutması ve sözlerini neden dikkatli kullanması gerektiğinin sebebini eğer bu konularda özenli olmazsa bunun bir gün başına bela olacağına bağlamaktadır. Metin kurucu, tutarlılığı sağlamak için neden bağlantısını kullanmıştır.

¹⁶⁹ *katıḡ kizle razıḡ kişi bilmesün*

¹⁷⁰ *sözüḡdin özüḡke ökünç kelmēsün*

¹⁷¹ *kamuḡ yaşru işiḡ bolup aşkara*

¹⁷² *bu körḡen eşitḡen saḡa külmēsün*” (Arat, 2006, s. 54)

Verilen dörtlükte ise metin kurucu, metin çözücüye sırrını kimseye söylememesi gerektiğini sonra pişman olmamasına bağlamaktadır. Ayrıca bütün gizli işlerinin açığa çıkıp bunu duyanların kendisine gülmemesi için böyle yapmasının uygun olacağını ifade ederek neden bağlantısından faydalanmıştır.

Zaman Bağlantısı

Bir metinde tutarlılığı sağlayan zaman bağlantısı metin kurucu tarafından bazen aynı zaman eklerinin art arda kullanılmasıyla yapılırken bazen de zaman ifadesi taşıyan sözcüklere yer verilmesiyle metin çözücüye sezdirilmektedir.

“Atebet’ül Hakayık”taki zaman bağlantısının yer aldığı bazı örnekler şöyledir:

²⁹ *bu kün tegsü mindin dürud ol yarın*

³⁰ *elig tuttaçımka egirse muḡa*” (Arat, 2006, s. 43)

Yukarıdaki beyitte metin kurucu zaman bağlantısını kurmak için metnin yüzey yapısında gördüğümüz iki sözcükten yararlanmıştır. Metinde kullanılan *bu kün* ve *yarın* sözcükleri zaman bağlantısını metin çözücüye aktarmaktadır. Gelecekte bir gün (*yarın*) sıkıntıya düştüğü takdirde yardım dileyeceği Hz. Muhammed’e bugünden (*bu kün*) dua ve selam gönderdiğini söyleyen metin kurucu, metin çözücüye de aynı iletiyi ulaştırmak istemektedir.

¹¹³ *biliglig kişi kör bilür iş öḡin*

¹¹⁴ *bilip iter işni ökünmez kiḡin*

¹¹⁵ *kamuḡ türlüg işte biligsiz oḡı*

¹¹⁶ *ökünç ol aḡar yok oḡ anda adın*” (Arat, 2006, s. 49)

Bu dörtlükte bilgili kişinin her işin ne zaman yapılacağını bilerek davranmasının daha sonraki zamanlarda pişman olmayacağıyla ilgili zaman bağlantısı, “sonra” anlamına gelen *kiḡin* zarfıyla kurulmuştur. Bu zarfın anlamı *öḡin* sözcüğüyle pekiştirilerek metin çözücüye sunulmuştur.

²⁰⁹ *süçüg tattıḡ erse açığka anun*

²¹⁰ *birin kelse raḡat kelür reñc onun*

²¹¹ *aya ḡam katıḡsız sürur umḡuçı*

²¹² *bu ajun kaçan ol umınçka orun*” (Arat, 2006, s. 57)

Yukarıdaki dörtlükte ise metin kurucu, metin çözücüye dünyanın hiçbir zaman bir ümit yeri

olmadığını zaman bağlantısıyla vermek için *kaçan* zarfını kullanmıştır. Aslında burada *kaçan* zarfının olumsuz bir anlam yüklenerek “hiçbir zaman” anlamını metin çözücüyeye ilettiği görülmektedir.

Karşılaştırma Bağlantısı

Metinsellik ölçütlerinden tutarlılığın sağlanmasında kullanılan karşılaştırma bağlantısı, ekler yardımıyla yapılabileceği gibi birbirinin zıttı olan sözcüklerle de yapılabilmektedir. Bazı durumlarda ise metnin bütünlüğüne bağlı olarak metni oluşturan cümlelerin anlamsal olarak karşılaştırma bağlantısı yarattığı görülmektedir.

“Atebet’ül Hakayık”ta tespit edilen karşılaştırma bağlantısı örneklerinden bazıları şöyle gösterilebilir:

“⁶⁷ teñgizdin *kerimrek* şahım mîng qata

⁶⁸ kabul kılsa tañg yok bu az hedyeni” (Arat, 2006, s. 46)

Verilen beyitte kitabın sunulduğu Dâd İspehsâlâr Bey’e övgüde bulunan metin kurucu, denizle karşılaştırma yaparak onun ne kadar cömert olduğunu göstermek istemektedir. Denizde olan su miktarı gibi Dâd İspehsâlâr Bey’in cömertliğinin de o kadar çok olduğunu vurgulayan metin kurucu, bu düşüncesini metin çözücüyeye karşılaştırma bağlantısını kurarak vermektedir. Beyitte karşılaştırma bağlantısının kurulmasını sağlayan ise *kerimrek* sözcüğünde bulunan ve karşılaştırma bildiren +rAk ekinin kullanılmasıdır.

“⁹³ bilig bildi boldı eren belgülüg

⁹⁴ biligsiz tirigle yitük körgülüg

⁹⁵ biliglig er öldi atı ölmedi

⁹⁶ biligsiz tirig erken atı ölüg” (Arat, 2006, s. 48)

Yukarıdaki dörtlükte metin kurucu, bilgili kişileri överken bilgisiz kişileri yermektedir. Bu konudaki düşüncesini metin çözücüyeye aktarırken ise karşılaştırma bağlantısından yararlanmaktadır. Dörtlükte bilgisiz kişiler ile bilgili kişiler karşılaştırılmaktadır. Bilgisiz kişilerin yaşarken bile aslında ölmüş sayıldığı bilgili kişilerin ise öldüklerinde bile adlarının hep yaşayacağı belirtilmektedir.

“²⁴⁹ ta’bi ‘atta yigi ‘adet ‘aybsuzı

²⁵⁰ aklılık erür bil buñul körksüzi

²⁵¹ eliglerde kutluğ birigli elig

²⁵² alıp birmegen ol elig kıtsuzı” (Arat, 2006, s. 60)

Bu dörtlükte ise karşılaştırma bağlantısının “cömertlik” anlamına gelen *aklılık* sözcüğü ve “cimri” anlamına gelen *buñul* sözcüğü arasında kurulduğu görülmektedir. En iyi huyun cömertlik ve en kötü huyun ise cimrilik olduğunu belirten metin kurucu, cömertliğin veren elin alan elden üstün olduğu düsturunu da hatırlatarak metin çözücüyeye iletisini karşılaştırma bağlantısıyla daha somut bir şekilde aktardığı görülmektedir.

Karşıtlık Bağlantısı

Tutarlılığı sağlayan ölçütlerden karşıtlık bağlantısı birbirinin zıttı olan sözcükler ve kavramlar

yoluyla kurulmaktadır. Böylelikle metin çözücüye metnin daha iyi anlaşılması için somut ipuçları sunulmaktadır. Çünkü zıtlıklar aracılığıyla verilen bilgiler metni anlamlandırma konusunda daha açıklayıcı olabilmektedir.

“Atebet’ül Hakayık”taki karşıtlık bağlantısı örneklerinden bazıları şunlardır:

“⁵¹ re‘iyyetka müşfik selim til halim

⁵² *velikîn* buşarda şera arslanı” (Arat, 2006, s. 45)

Bu beyitte anlamsal bütünlüğü tamamlayarak tutarlılığı sağlayan *velikîn* sözcüğüdür. Metin kurucu, Dâd İspehsâlâr Bey’e övgüde bulunduğu ve onun yönetimindeki halka karşı şefkatli, yumuşak dilli olduğu kadar sinirlendiği zaman da adeta bir çöl arslanı gibi olabileceğini belirterek beyitte karşıtlık bağlantısı kullanarak düşüncesini metin çözücüye aktarmaktadır.

“¹³⁷ hîredlîgmı bolur tili boş kişi

¹³⁸ telim başnı yidi bu söz til boşı

¹³⁹ *öçüktürme erni tilin bil bu til*

¹⁴⁰ *başkırtursa bütmez büter ok başı*” (Arat, 2006, s. 51)

Yukarıdaki dörtlükte metin kurucu, boşboğazlık ve ağız gevşekliğinin insanın başına nasıl dertler açacağını anlatırken karşıtlık bağlantısından yararlanmıştır. Üçüncü ve dördüncü dizelerde bu karşıtlık açık bir şekilde görülebilmektedir. Çünkü anlatılmak istenen düşünce, ok yarası kapandığı hâlde dilin açtığı yaranın kapanmadığı üzerine kurulan zıtlıkla metin çözücüye sezdirilmektedir.

“²¹⁷ bu ajun ma körmekke körklüg taşı

²¹⁸ *velikîn* içinde tümen na-ħoşı

²¹⁹ bakıp taş bezekin körüp sen muḡa

²²⁰ *köḡül bamaḡıḡ bil ḡaṭa’lar başı*” (Arat, 2006, s. 57)

Bu dörtlükte ise metin kurucu, dünyanın güzelliklerle doluymuş gibi görünmesine karşın aslında ne kadar çirkinlik barındırdığı üzerine kurulan karşıtlık bağlantısından yararlanmıştır. Verilen dörtlükte metin kurucunun bu bağlantıyı kurmasını sağlayan sözcük ise *velikîn* sözcüğüdür. “Ama” anlamına gelen bu Arapça sözcük iki kavram arasındaki karşıtlığı ortaya koymada kullanılmıştır.

SONUÇ

Alanyazında “cümleden büyük birlikler” üzerine yapılan çalışmaların artmasıyla, metin kavramı ve metindilbilim alanının sınırlarının daha net bir şekilde çizildiği görülmektedir.

Türkoloji çalışmalarında klasik dilbilim yöntemlerinin yanı sıra dilbilimin ayrı bir dalı olan metindilbilimin yöntemlerinin ve ölçütlerinin kullanılması da bir zorunluluk hâline gelmiştir. Nitekim bu çalışmada “Atebet’ül Hakayık” metindilbilimin ölçütleri doğrultusunda ele alınmıştır.

Bir metnin metinselliğini ortaya koyan “bağdaşıklık” ve “tutarlılık” çerçevesinde değerlendirilen “Atebet’ül Hakayık”ın metindilbilimsel nitelikleri şöyle sıralanabilir:

“Atebet’ül Hakayık”ın bağdaşıklığı oluşturan gönderimsel ve biçimsel-sözlüksel bağ-

daşıklık unsurlarını taşıdığı görülmektedir. Eserde kişi zamirleri, gösterme sıfatları, iyelik ekleri, yükleme hâli eki ve kişi ekleriyle gönderimsel bağdaşıklık kurulmuştur. Bağlaçlar, de-ğiştirim, eksilti, zaman-görünüş-kip, aynı sözcüğün yinelenmesi, karşıt anlamlı, aynı kavram alanından, aynı kökten sözcüklerin kullanılması ve yapı yinelemelerinin biçimsel-sözlüksel bağdaşıklığı sağladığı tespit edilmiştir.

Eserde tutarlılığı belirleyen özelleştirme, neden-sonuç, neden, zaman, karşılaştırma ve karşıtlık bağlantısı bulunmaktadır.

“Atebet’ül Hakayık”ta gönderimsel bağdaşıklığı sağlayan unsurlardan metin içinde dilbilgisel bağlantı kurmada yararlanıldığı gibi bunların bir pekiştirme unsuru olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bu unsurlar kimi zaman da anlatımda kısılğın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık unsurları ise eserde anlatımda kısılğı sağlama, anlatımı zenginleştirme, anlatımın kalıcılığını artırma ve ahenk unsuru olarak anlamsal bağlantıyı kurmaktadır.

Metni oluşturan cümleler arasındaki içerik bağlantısı, olayların anlatımındaki, neden, neden-sonuç ilişkisi, olayların kıyaslanması, zıtlıkların kurulmasıyla “Atebet’ül Hakayık”, tutarlılık özelliklerini taşımaktadır.

12. yüzyılda yazılmış bir edebî metin olan “Atebet’ül Hakayık”ın metindilbilimin sunduğu şartları taşıdığını söylemek mümkündür. Bir eseri salt dilbilgisi unsurlarının betimlenmesiyle değil aynı zamanda bunları, ilgili eserlerin metinselliğine bulundukları katkı ve eserin alt metnini okuyabilmek açısından sundukları olanaklarla değerlendirmek gerekmektedir. Bu nedenle belirtilen ölçütler çerçevesinde tarihsel Türk dili alanına ait metinlerin incelenmesi suretiyle bu eserlerin araştırmacılara ve okura sunduğu iletilerin daha açık ve net aktarılmasını sağlayacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

Aksan, Doğan, (2005). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayın Evi.

Aksan, Mustafa, Aksan, Yeşim, (1991). “Metin Kavramı ve Tanımları”, *Dilbilim Araştırmaları*, s. 90-104.

Arat, Reşit Rahmeti, (2006), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki Atebetü’l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayata Şenöz, Canan, (2005). *Metindilbilim ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual.

Beaugrande, Robert de, Dressler, Wolfgang (1994). *Introduction to Text Linguistics*, New York: Routledge.

Çakmak, Serkan, (2019). *Atebetü’l-Hakayık*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 115.

Gülensoy, Tuncer, (1991). “Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, S. 50-51. (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. II, s. 450.)

Günay, Doğan, (2001). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual.

Halliday, Michael Alexander Kirkwood, Hasan, Ruqaiya, (1976). *Cohesion in English*, London: Longman,

Harris, Zellig S. (1952). "Discourse Analysis." *Language*, Vol. 28, No. 1, s. 1–30. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/409987. Erişim tarihi: 8 Aralık 2020.

İmer, Kamile, Kocaman, Ahmet, Özsoy, Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi.

Onursal, İrem, (2003). "Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık", *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, (Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Ayşe Kıran, Doç. Dr. Ece Korkut, Dr. Suna Ağıldere), s.121-132, Dilbilim Dizisi, İstanbul: Multilingual.

Subaşı Uzun, Leylâ, (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara: Simurg Yayıncılık.

Uzun, Muzaffer, (2019). "Atebetü'l-Hakayık'ta Bağdaşıklık Unsurları", *Yeni Türkiye İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Özel Sayısı-II*, S. 106, s.154-164.

Vardar, Berke, (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.

Wunderlich, Dieter, (1982)., "Metin Dilbilim", *Dilbilim Seçkisi* (Yayına Hazırlayan Doğan Aksan, çev. Emel Sözer), s. 205-217, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

¹ <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 14.12.2020)

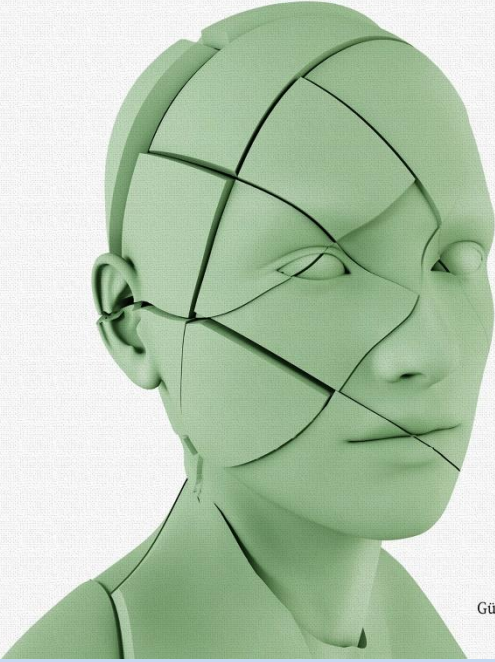
² Bu çalışmada *bağdaşıklık* ve *tutarlılık* kavramları "Orhun Yazıtları'nın Metindilbilimsel Yapısı" [Subaşı Uzun, Leylâ (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, İstanbul: Simurg Yayıncılık] adlı çalışmadaki sınıflandırmaya dayandırılıp "Atebetü'l Hakayık"ta tespit edilen özellikler doğrultusunda uyarlanarak incelenmiştir.

³ Bu çalışmayı yaparken her ne kadar "Atebetü'l Hakayık"taki bütün bağdaşıklık ve tutarlılık örnekleri tarafımızdan tespit edilse de makale sınırlarını aşmamak adına burada hepsine yer verilemeyeceği için her bir ölçüt ile ilgili üçer örnek vermekle yetinilmiştir. Ayrıca konunun bağdaşıklık kısmını ilgilendiren ve Muzaffer Uzun tarafından yazılan "Atebetü'l-Hakayık'ta Bağdaşıklık Unsurları" [Uzun, Muzaffer, (2019). "Atebetü'l-Hakayık'ta Bağdaşıklık Unsurları", *Yeni Türkiye İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Özel Sayısı-II*, S. 106, s.154-164.] başlığını taşıyan çalışmadan da söz etmek gerekmektedir. Tarafımızdan yapılan çalışmada adı geçen makaleden farklı olarak tutarlılık unsurları da ele alınırken bağdaşıklıkla ilgili örnekler de ilgili yazıdan farklı bakış açılarıyla etraflıca incelenmiştir.

⁴ Aksan cümle üstü birimleri "sözce" terimiyle karşılamaktadır. Yazar, sözce terimini "yerine göre tek bir sözcükten, yerine göre de uzun bir tümceden, birden çok tümceden kurulur" şeklinde açıklamaktadır (2005, s. 148).

TÜRK BİLİMKURGU EDEBİYATI VE ARKETİPLER

DR. VELİ UĞUR

Günce Yayınları

Oktag Yivli

Öykü Nasıl Okunur

modern öykü ve yöntem

Günce Yayınları

MAKSUT YİĞİTBAŞ

Edebiyatın Ebemkuşağı

Halit Ziya Hikâyeciliğinde

Renklerin Dili

Günce Yayınları

Yazma Sanatı

Türkçe Doğru ve Etkili Yazma Teknikleri

Prof. Dr. Önder Göğün

Günce Yayınları